

ibareyi vermesidir. Bu bedî' ilminde kalb adı verilen söz sanatıdır. Bu türde şeddelere tek harf, elif-i memdûdeler (ء ۱) tek elif sayılır. İmâdüddin el-Kâtib'in Kâdî el-Fâzîl'a "سر فلا كما بك الفرس" (Yürü, tökezle-mesin atın) iltifatı ile Kâdî el-Fâzîl'in ona mukabelesi olan "دام علا العمام" (İmâd'ın yücelikleri dâim olsun) ifadeleri gibi. Bazan beytin tamamı sondan okunduğunda da aynı ibareyi verir: "ولما تبدى، لنا وجهه / هلالا أنارا" (Görününce bize onun gül cemali, gösterdi bize Tanrı parlayan hilâli) mısralarındaki son beyit böyledir. Bazan da beytin ikinci mısraı tersinden okunduğunda birinci mısraın düzünü verir. Kâdî el-Errecânî'nin "مؤدته تدوم لكن" (Her korkuda dâimdir onun sevgisi; hiç süreklidir midir her sevenin sevgisi) beyti gibi. Bazan bir şiirin tamamı bu tür beyitlerden oluşur (Yahyâ b. Hamza el-Alevî, s. 446). Kur'an'da gök cisimlerinin bir yörünge içinde sürekli dairesel hareket halinde olduğunu anlatan "كل في فلك" (Her biri bir yörüngede -yüzzercesine hareket eder-) âyetiyle (Yâsîn 36/40) Allah'a her durumda tâzimi emreden "ربك أكبر" (ulula rabbini) âyetinde (el-Müddessir 74/3) bu sanat görülmektedir.

Herkesin, hatta her eleştirmenin kolayca farkına varamayacağı serikat-ı hafiyeye nevilere olan ve "aksü'l-ma'nâ" adı da verilen kalb türünde, önceki şairin ortaya koyduğu bir düşüncenin daha sonraki bir şairce ele alınıp sebep izahına dayalı, espri havası içinde zarif bir ifadeyle tersinin iddia edilmesi serikatın ötesinde bedî' bir güzellik kabul edilmiştir. Aşağıdaki mısralarda Ebü's-Şîs sevgili uğruna kınanmayı hoş bulurken Mütenebbî, kınanmanın sevgilinin düşmanlarından gelmesi sebebiyle bunu hoş görmemektedir. Ebü's-Şîs: "أجد الملامة في هواك لذيدة، حبا" "لذكرك فليلمني التوم" (Senin aşkın uğruna kınanmayı leziz bulurum, seni dilimden düştürmek istemediğim için; öyleyse durmasın kınayanlar kınasınlar beni). Mütenebbî: "أحبه و أحب فيه ملامة، إن الملامة فيه من أعدائه" (Onun uğruna mâruz kalınan kınamalar onun düşmanlarından sâdir olurken onun için kınanmaya rızâ göstererek onu nasıl sevebilirim?).

İbnü'l-Ahnef'in şu mısraı maktûb-ı küllün güzel örneklerindedir: (فتح / حنق) "حسامك فيه لأحباب فتح ورمحك منه للأعداء حنق" (O savaşta kılıcın dostlara zafer, mızrağın düşmanlara ölümdü). Şu mısra da maktûb-ı mücennaha örnektir: (لاح / حال). "لاح أنوار الهدى من كفة في كل حال" (Parladı hidayet nurları her dem onun elinden). Hz. Peygamber'in aşağıdaki duası maktûb-ı

ba'z için güzel bir örnektir: (عورات / روعات): "اللهم استر عوراتنا و آمن روعاتنا" (Allahım! Ört kusurlarımızı, gider korkularımızı).

Hatalı kullanım sebebiyle veya lehçe farkından dolayı kelimenin bir harfinin yerini değiştirerek aynı anlama gelen ikinci bir kelime oluşturmaya mekân kalbi denilir (جذب / جذب؛ بله / ألبه، أهبل). Buna benzer bir tür de güldürü amaçlı olarak bilhassa kelimenin ilk harfinin yer değiştirmesiyle ikinci bir kelime teşkilidir ki buna "arazî kalb" adı verilir ("بلج البقرة" diyecek yerde "حلب البقرة" demek gibi).

BİBLİYOGRAFYA :

Reşidüddin Vatvât, *Hadâ'ıku's-sihr fi deka'ı-ki's-şî'r* (trc. İbrâhim eş-Şevâribî), Kahire 1364, s. 108; İbn Münkız, *el-Bedî' fi nakdi's-şî'r* (nşr. Ahmed Ahmed el-Bedevî – Hâmid Abdülmecîd), Kahire 1380/1960, s. 176; Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*, Kahire 1317, s. 33; Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerîşî, *Şerhu Maķâmâti'l-Harîri* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1413/1992, III, 82, 86; Ebü Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, Kahire 1356/1937, s. 203; İbnü'n-Nâzım, *el-Mişbâh fi 'ilmi'l-me'ânî ve'l-beğân ve'l-bedî'*, Kahire 1341, s. 91; Şehâbeddin Mahmûd el-Halebî, *Hüsnü't-tevessül ilâ şinâ'ati'l-teressül* (nşr. Ekrem Osman Yûsuf), Bağdad 1400/1980, s. 307; *Şürûhu'l-Telhiş*, Kahire 1937, I, 486; IV, 459, 500; Hatib el-Kazvîni, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâga* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, s. 399, 413; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *e't-Tirâzü'l-müte-zammîn li-esrâri'l-belâga* (nşr. M. Abdüsselâm Şâhin), Beyrut 1415/1995, s. 378-379, 445-447, 492-493; Teftâzânî, *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1330, s. 457, 468; Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 288; İsmâdüddin el-İsferâyîni, *el-Etval*, İstanbul 1284, II, 236, 248; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muşâla-ħâti'l-belâgiyye ve te'javvürü*, Bağdad 1407/1987, III, 140-143.

İSMAIL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Türkçe belâgat kitaplarının bedî' kısmında ve cinasa bağlı sanatlar arasında yer alan kalb tecnis-i kalb, cinâs-ı kalb ve cinâs-ı maktûb adlarıyla da anılmıştır. Osmanlı harflerine dayalı bir sanat olan kalb, harfleri aynı, harf dizilişleri aynı olan kelimelerin aynı beyitte kullanılmasını esas alır. Asıl kelimeye nazaran maktûb durumunda olan ikinci kelimedeki harflerin düzenleniş biçimine göre kalb kalb-i kü'l ve kalb-i ba'z olmak üzere ikiye ayrılır. Kalb-i kü'l, kelimede harflerin düzenli biçimde sondan başa doğru sıralanması yoluyla yapılır. Hilâl-lâle (شتا – آتش), şitâ-âteş (هلال – لاله), kelâm-mâlik (كلام-مالك) gibi. Kalb-i tam veya aks-i müfred de denilen kalb-i kü'l eski şairlerin itibar ettiği, örneklerine sıkça rastlanan bir sanattır. Şâhin Giray'ın, "Çokça mağrûr olma sen ikbâle kim / Lâbekâdir aks-i ikbâl âdeme" beytindeki "ik-

bâl" (اقبال) ile "lâ-bekâ" (لا بقا); Zâtî'nin, "Külâh-ı devlet ile fahr kılmaz şol ki müdriktir / Ki sonu devletin lettir külâhın kalbi hâliktir" beytinde "külâh" (كلاه) ile "hâlik" (هالك) kelimelerinde olduğu gibi.

Kalb-i ba'z, kelimede harflerin düzenli olmayarak değişmesiyle yapılan kalbdır. Nâcî-cânî (ناجی – جانی), irem-mâr-emr (امل – الم – emel - mâl - امر – مار – امر) gibi. Kalb-i muavvec de denilen kalb-i ba'z için Ahmedî'nin, "Feth ü zaferle erişüben dâr-ı mülküne / Kıldı adû rikâbını kılıcına kırâb" beytindeki "rikâb" (رقاب) ile "kırâb" (قراپ); Lâmiî'nin, "Dahl eder huld-i berîne kasrının her safhası / Raks urur havzın içinde mihr ü meh subh u mesâ" beytinde "dahl" (دخل) ile "huld" (خلد), "kasr" (قصر) ile de "raks" (رقص) kelimelerinde olduğu gibi.

Kalb, asıl kelime ile bunun tersinden okunuşu olan maktûbun ifade içindeki yerlerine göre de kalb-i mücennah ve kalb-i müstevî olmak üzere iki kısma ayrılır. Kalb-i mücennah bir mısra, beyit yahut ibarenin başında bulunan kelimenin maktûb oluşturacak şekilde sonunda da tekrar edilmesidir. Daha ziyade kalb-i kü'l ihtiva eden kelimelerden oluşan bu tür kalbe Lâmiî'nin, "Mûr gibi emrine kılmış itâat halk-ı Rûm / Râm oluptur nitekim Mûsâ'ya ey şeh sihr-i mâr" beytindeki "mûr" (مور) ile "Rûm" (روم) ve "râm" (رام) ile "mâr" (مار) gibi. Bu tür kalbe mücennah (kanatlı) denilmesinin sebebi asıl kelime ile maktûbun ibarenin iki tarafında birer kanat gibi durmasıdır.

Kalb-i müstevî, mısra veya ibarenin baştan sona doğru okunduğu gibi aynı anlamı ifade ederek sondan başa doğru da okunabilecek şekilde düzenlenmesidir. Bir fantezi olsun diye oluşturulan ve az rastlanan bu tür kalbe Edirneli Nazmî'nin, "Hoş kemâlin heme kelâmın şûh / Âşinâ-yı leâli-yi inşâ" (خوش كمالك همه كلامك "آشنای لآلی انشا) beyti örnek gösterilebilir. Beytin ilk mısraının ortasında bulunan "heme" kelimesinin "mîm"i, ikinci mısraın ortasındaki "leâli" kelimesinin "elif"i esas alındığında her iki yandaki harflerin sıralanışı simetrik olarak birbirini karşılamaktadır.

Kalb, zorlama ile ortaya çıkan ve daha çok harf ve kelime oyunlarını esas alan bir sanat olduğundan genellikle fesahat ve belâgattan yoksun kuru ifadelerde görülür. Şairlerin hüner gösterme uğruna mâ-nayı feda ettikleri bu sanat, divan edebiyatının daha çok kuruluş ve klasik dönem şairlerince tercih edilmiş, sonraki dönem-

lerde ise cinas ve akis sanatlarının gölgesinde kalmıştır. Osmanlı harflerine dayanan kalb sanatının Latin harfleriyle yazılan şiirlerde farkedilmesi güç olduğundan Cumhuriyet döneminden sonraki şairler bu sanata itibar etmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Recâizâde Mahmud Ekrem, *Ta'lim-i Edebiyât*, İstanbul 1299, s. 347-350; Muallim Nâci, *İstîlâhât-ı Edebiyye*, İstanbul 1307, s. 248-249; Manastırlı Mehmed Rifat, *Mecâmiu'l-edeb*, İstanbul 1308, s. 312-317; Tâhîrülmevlevî, *Edebiyat Lûgatı*, İstanbul 1973, s. 83; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Ankara 1980, s. 318, 330-331; Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s. 481-483; M. Orhan Soysal, *Edebî Sanatlar ve Tanınması*, İstanbul 1992, s. 35-36, 56-57; Numan Küleççi, *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*, Ankara 1995, s. 273-277; Rekin Ertem, "Kalb", *TDEA*, V, 113.

İSKENDER PALA

KALBURİZÂDE MEHMED EFENDİ

(bk. MEHMED EFENDİ, *Kalburizâde*).

KALE (القعدة)

Stratejik bir yeri, bir geçidi korumak amacıyla inşa edilen askerî yapı.

Sözlükte "kökünden koparmak, kazımak" anlamındaki kal' kökünden türeyen kalaa "tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut" mânâsına gelmekte, dağ başlarına inşa edilen muhkem yapı anlamındaki kal'a (kale) kelimesinin de bundan geldiği kaydedilmektedir (*Lisânü'l-'Arab*, "kl'a" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "kl'a" md.; Feyyûmî, II, 75).

Kale aslında askerî mimari çerçevesinde ele alınır. Ancak Türkçe'de bugün tahkim edilmiş her türlü yapıya kale denilmekte ve bu durum birtakım karışıklıklara yol açmaktadır. Kaleyi benzeri olan hisar, sur ve onlara nazaran çok yeni bir terim olan tabyadan ayırt etmek gerekir. Bunlardan hisar, bir mesken olması düşünülerek tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapı olup Batı dillerinden dilimize geçen şato kelimesiyle ifade edilir. Bir şehir veya bir kasabayı, hatta bazan bütün bir eyaleti korumak üzere bu yerin etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarlarına sur denir. Fakat Türkçe'de açık ve kesin bir ayırım bulunmadığından bir şehir suru olan Ankara tahkimatına Ankara Ka-

lesi denilmekte, hisar adı ise Rumelihisarı ile Anadoluhisarı veya bazı yer adlarında (Akhisar, Karahisar, Eğrihisar gibi) kullanılmaktadır. Askerî bir amaçla yapılmadığı belli olan bazı tesisler de kale olarak adlandırılmıştır. Aslında büyük bir saray kompleksi olduğu anlaşılan Silifke ile Mersin arasında deniz kıyısındaki Akkale, Kırşehir yakınında kayaya oyulmuş mağara şeklindeki yerleşim yerlerinden oluşan Yarımkaile, tamamen Avrupa şatolarının bir benzeri ve tahkim edilmiş bir derebeyi meskeni olan Van'ın güneyinde Hoşap Kalesi bu tür tesislere örnek olarak gösterilebilir. Doğubayazıt'taki İshak Paşa Sarayı da bir saray hisar ve kale karışımı tahkim edilmiş bir derebeyi meskenidir. Türk sanatında tahkim edilmiş evler veya âyan konakları da bazan kale olarak kabul edilmektedir. Genellikle sadece kule olarak adlandırılan bu çeşit yapılara daha çok Rumeli'de rastlanır. Bulgaristan'da Köstendil ve Vratsa'da (Vraca) örnekleri görülen bu yapıların en muhteşemi 1920'de yıkılan Saran Yovskaa Kula'dır. Kenarları 9,70 m. ölçüsündeki kâgir kulenin üstüne ortası sofalı dört eyvanlı ve dört odalı bir köşk oturtulmuştur. Batı Anadolu'da Manisa dolaylarındaki bazı benzerlerinin yanı sıra Trabzon-Rize arasında Kestel olarak adlandırılan böyle bir konak bulunmaktadır. Buradaki "kestel" kelimesinin de İngilizce'de "şato" anlamına gelen "castle" ile yakınlığı farkedilmekteyse de bu kelimenin buraya nasıl geldiği anlaşılamamaktadır. Kule şeklindeki tahkimat örnekleri çok eski tarihlerden itibaren Kafkasya'da, özellikle Gürcistan ve Çeçenistan topraklarında da inşa edilmiştir. Bazılarının yüksekliği 20-30 metreyi bulan bu kuleler XIX. yüzyıl başlarına gelinceye kadar bölgedeki çatışmalarda hizmet vermiştir.

Anadolu'nun pek çok yerinde eskiden kalma bina yıkıntıları halk tarafından Ceneviz kalesi olarak da adlandırılmaktadır. Halbuki Türkiye sınırları içinde Karadeniz kıyısında Samsun bilhassa Amasra, İstanbul karşısında Galata, Batı Anadolu'da Foça ve Trakya'nın batısında Enez'den başka Cenevizliler'e ait bir yer yoktur.

Osmanlı tarihinde özellikle serhadlerden bahsedilirken rastlanan "palanka", İtalyanca "palanca", Fransızca "palanque" (kazık) kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olup ağaç kütüklerinden koruyucu bir çitle çevrili basit bir kaleyi ifade etmektedir. Evliya Çelebi, Macaristan'da çok sayıda palankanın adını vererek bunlardan bazıla-

rının mimari özelliklerini kısaca belirtir. Ufak bir garnizonu barındıran böyle basit ve acele yapılmış kaleler tarihin en erken çağlarından itibaren kullanılmıştır. Roma ordusu, Osmanlı-Türk ordusu ve Kızıldiller'den korunmak üzere Amerikan ordusu tarafından palanka tipi kaleler yapılmıştır. Bazı durumlarda ise bir yeri koruyabilmek için alelacele tahkimat yapıldığı görülmektedir. Bunlardan biri Fırat kıyısındaki Dura-Europos'da (Salahiye) bulunmaktadır. Doğudan Sâsânîler'in akınlarına karşı durabilmek için Romalılar buradaki evlerin içlerini toprak doldurarak bir kale haline getirmişlerdir.

Sanat tarihinin mimari bölümünde ele alınan ve askerî tesislerin önemli bir kısmını teşkil eden kalenin kendine mahsus bir terminolojisi vardır. Koruma amaçlı askerî yapı ve tesislere genel olarak "tahkimat" veya "istihkâm" denilmektedir. Askerî mimarinin gelişmiş döneminde ileri taşan istihkâm çıkıntılarına "tabya" adı verilmiştir. Bu terim Fransızca "bastion" kelimesinin karşılığıdır. Arapça'da kale anlamına gelen "hısın" kelimesi Türkçe'de çok nâdir olarak kullanılmış olup günümüzde yer adı olarak Hisnikeyfâ'da (Hasankeyf) yaşamaktadır. Türkçe'de XVIII. yüzyıla kadar kale karşılığı olarak kullanılan "diz" sonraları unutulmuş, sadece dizdar (kale muhafızı) daha uzun süre yaşayabilmiştir. Toprağı kazmak suretiyle acele yapılan siperlerden ibaret geçici kalelere ise "metris" denir.

Genellikle kaleler yol kavşağı, ana yol, geçit yeri, dağlar arasında boğaz, denize uzanan burun, kıyıda az uzaktaki adacıklar, köprü başları gibi stratejik yerlerde inşa edilmiş ve bu sırada arazinin tabii özelliklerinden de yararlanılmıştır. Yer seçilirken ayrıca kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, gerektiğinde içeridekilerin dışarı çıkabilmesi, uzun süreli kuşatmalarda su ihtiyacını sağlayacak imkânlarla sahip olması, kuşatmalarda uzun süre dayanabilmesi, imkân nisbetinde bir veya birkaç tarafında tabii engeller bulunması gibi şartlar göz önünde tutulmuştur. Kaleler topçuluğun gelişmesinden önceki dönemde sarp, güç erişilir yerlerde kurulmuş ve bunlara yalnız bir taraftan ulaşılabilmesine dikkat edilmiştir.

Kaleler bir veya iki kat halinde inşa edilir, en fazla tehlikeye mâruz kısımlarında ayrıca duvarların dışına bir de hendek oyulur. Duvarlar ateş prensipleri hesaplanarak aralıkları düzenlenen kulelerle